

ATOIY SHE'RIYATIDA BADIY SAN'ATLAR JOZIBASI

Nafisa Kuvatova

SamDChTI akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: *Maqolada mumtoz adabiyotimiz vakili Atoiy she'riyatidagi badiiy san'atlar va ular vositasida kechinmalarning ifodalanishi, to'g'risida so'z boradi.*

Kalitsa'zlar: *g'azal, she'riyat, Yusuf, Ya'qub, Zuhra, ma'naviy va lafziy san'atlar, iyhom, tajohuli orif, talmeh, tamsil, lafu nashr, mubolag'a, tashbeh, ma'naviy san'atlar, ishtiyoq, lafziy san'atlar.*

O'zbek mumtoz adabiyoti gulshanida o'ziga xos o'rin egallagan g'azalnavis ijodkor- Atoiy XV asr birinchi yarmiga mansub shoirlarimizdan biridir. U bu davrda yashab ijod qilgan Haydar Xorazmiy, Gadoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Durbek, Hofiz Xorazmiy va boshqa shoirlar qatori turkiy adabiyotning rivojlanishi va gullab-yashnashiga, keyinchalik Navoiydek buyuk zotning yetishib chiqishiga zamin hozirlaydi. Atoiy haqida Navoiyning «Majolis-un nafois» va «Muhokamat-ul lug'atayn» asarida, Yaqiniyning «O'q va yoy» munozarasida ma'lumotlar berilgan.

Atoyining hayoti va ijodi haqida yetarlicha ma'lumot saqlanib qolmagan. Navoiyning «Majolis-un nafois» asarida Atoiy haqida quyidagi ma'lumotlar yozilgan. «Mavlono Atoiy Balxda bo'lur erdi. Ismoil ota farzandlaridandir, darvesh, va xushxulq va munbasit (ochiq ko'ngil, xushhol, shod-xandon) kishi erdi. Turkigo'y erdi. O'z zamonida she'ri atrok (turklar) orasida ko'b shuhrat tutti va bu matla' aningdurkim:

Ul sanamkim suv qirog'inda paridek o'lturur,

G'oyati nozukligidin suv bila yutsa bo'lur.

Qofiyasida aybg'inasi bor. Ammo mavlono ko'b turkona (sodda va xalqona) aytur erdi. Qabri Balx navohisidadur».

Navoiyning bu ma'lumotidan aniqlanadiki, Atoiy nasl-u nasab jihatidan bir-ikki avlod orqali Ahmad Yassaviyga yaqin turgan. Mashhur shayxlar-otalar avlodidan bo'lgani uchun o'ziga «Atoiy» taxallusini tanlagan. Ma'lumotlarga ko'ra, Atoiy Balx, shuningdek, Hirot va Samarqandda uch temuriy shahzodalar-Mirzo Shohruhning o'g'li Muhammad Jo'qiy, Ulug'bekning o'g'li Abdullatif, Boysunqur Mirzoning o'g'li Alouddavlalar davrida yashagan. Umuman, Atoyining, tarjimai holi xususida quyidagilarni xulosa tarzida bayon etish mumkin:

Atoiy qayerda va qachon tug'ilganligi, asl ismi noma'lum.

Uning nasl-nasabi mashhur shayxlar-Ismoil ota, Ibrohim ota, Ahmad Yassaviylarga borib taqaladi.

Atoyining Samarqand, Toshkent, Turkiston shaharlarida yashaganligi, yashagan bo'lsa, qancha muddat turganligi aniq emas.

Atoyining taxallusi hozirda Atoiy, Atoiy, Otoiy, Otoiy tarzida har xil yozib kelinmoqda. Bularning qaysi to'g'ri ekanligi matbuotda jiddiy munozaralarga olib

keldi. Ko'plab bahslar, munozaralarga bu so'zning o'zagi, qo'shimchalari haqida fikr yuritildi. Olimlarimiz Atoyi shaklida tadbiq etish va atash haqiqatga muvofiq deb hisoblamodalar.

Atoyi g'azallari devonda tartib bilan joylashtirilgan. Shoir lirik merosining umumiy hajmi 1718 bayt-3436 misrani tashkil etadi. Mavlono Atoyidan bizgacha 260ta turkiy g'azallarini o'z ichiga olgan devon etib kelgan. U Sankt-Peterburgdagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida saqlanadi.

XV asr birinchi yarmida ko'plab shoirlar qatori Atoyi ham turkiy g'azalchilikning rivojlanishiga munosib ulush qo'shdi. Bu davrda ham g'azal janri yetakchilik qildi. Shoir g'azallari mavzu jihatdan rang-barang.

Sharq lirikasida ishq-muhabbatni kuylash asosiy mavzulardan bo'lib kelgan. Atoyi g'azallarining ham bosh g'oyasi va asosiy ohanglarini ishq va u bilan bog'liq kechinmalar tashkil etadi. Shoir ta'biricha, ishq «gavhari qimmatbaho», «azaliy hidoyat»dir. Atoyi g'azallarida faqat majoziy ishq va u bilan bog'liq kechinmalargina kuylangan emas. Haqiqiy(ilohiy) ishq kuylangan g'azallar ham bor. "Har necha bo'lsa yorda...", "Ulki derlar jumlai olamda..." " Ayoqing tuprog'i birla qasamkim ..." matlali g'azallarida shoir ishq ilohiyini kuylaganda go'zallik, hayot, koinot, inson haqida fikr yuritib, Haq ishqini ta'riflaydi va ulug'laydi.

Atoyi g'azallari o'zining sodda va ravonligi, vaznlarining o'ynoqiligi va yuksak badiiyati bilan ajralib turadi. Atoyi g'azallarining tili sodda, ravon, yengil. «Qon bo'ldi ko'ngil...» «Ul sanamkim...», «Ko'ngil olding...» kabi g'azallarda inson ko'nglining nozik nuqtalari, ehtirosli kechinmalari ko'proq aks etgan. «Qon bo'ldi ko'ngil...» matlali g'azalida oshiqning firoq chog'idagi ruhiy iztiroblarini "ko'ngli qon bo'lmoq" iborasi orqali ifodalagan:

Qon bo'ldi ko'ngil firoqi birla,
Kuydi jonim ishtiyoqi birla.

Ikkinchi baytda esa oshiqning ko'nglini qon qilgan mahbubasining go'zalligi tashxis san'ati asosida ochib berilgan, ya'ni zulf(soch) askarlari ko'z bilan ittifoq qilib, jamol mamlakatini bosib olganligi aytilgan. Shoir odatiy tashbehlardan yiroqlashib, "cherik", "mulk", "ittifoq" kabi harbiy atamalardan mohirona foydalanib, tanosib san'atini ham yuzaga keltirgan.

Zulfing cheriki jamol mulkin
Oldi ko'zung ittifoqi birla.

Go'zalligi tarannum etilgan yor go'zallikda jannat huri bo'lsa-da, vafosiz bo'lsa Tangri ham bezorligi aytilgan, ya'ni yor vafosi bilan go'zal:

Vafosiz dilrabodin Tengri bezor
Agar husn ichra jannat huri bo'lsa.

Atoyi lirikasi badiiy tasvir vositalarining ko'p qo'llanganligi bilan ham xarakterlanadi. Bunda juda ko'p an'anaviy obrazlar, mifologik obrazlar, payg'ambarlar obraz lari ko'zga tashlanadi. Ma'shuqa, oshiq o'zlarining turli sifatlari bilan pariga, Xizrga, Yusuf, Ya'qub, Farhod, Shirin, Iso, Ayyub va boshqa obrazlarga qiyoslanadi.

Atoyi juda ko'p ma'naviy va lafziy san'atlardan ham foydalangan. Iyhom, tajohuli orif, talmeh, tamsil, lafu nashr, mubolog'a, tashbeh, lug'z kabi ma'naviy san'atlar, takror, tardi aks, tarse, tajnis, ishtiyoq kabi lafziy san'atlar shular jumlasidandir. Iyhomga misol:

Ne shirin o'g'ridur og'zing olib ko'nglumni to'yguncha,
Yoshundi har necha so'rsam, topilmas infiolindin.

"Mengiz yo ravzayi rizvonmudur bu?" matlali g'azalining boshidan oxirigacha Tajohuli orif san'atidan foydalanib, yorning chiroyli sifatlab, ta'rif-u tavsiflab bergan.

Chiqar har lahza yuz ming sheva birla,
Maloyik xo'yluq insonmudur bu?
Mubolag'a va tashbeh:
Ul sanamkim suv qirog'inda paridek o'lturur,
G'oyati nozukligidin suv bila yutsa bo'lur.

Husni ta'lil va tashxis:
Jamoling vasfini qildim chamanda,
Qizordi gul uyottin anjumanda
Talmehga misol:

Jahonni tutti Yusufdek jamoli,
Malohat Misrida sultonmudur bu?
Solib borma meni, ey Yusufi husn,
Bukun Ya'qubtek bayt ul-hazanda
Ishtiyoq va tazodga misol:

Uzun sochingdan uzmasmen ko'ngulni,
Oyog'ing qayda bo'lsa, boshim anda.

Bularning barchasi Atoyni o'zbek adabiyoti gulshanida bir bulbul, g'azal janrining ustozlari darajasiga ko'targan. Atoyni sodda, turkona gazallari nafis tasvirlar, dilbar ohanglarga to'liq, shoir ozi aytganiday:

Gar o'qur majlisda xonanda Atoiy she'rini,
Zuhra changqo'psor, qilur shams-u qamar zavq-u charoh.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. O'toyi. Tanlangan asarlar T., 1960.
2. Berdak Yusuf. Mumtoz adabiy asarlar lug'ati. Toshkent, 2010
3. Салаев Ф, Курбониезов Г, "Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги". «Янги аср авлоди», 2010 йил.
4. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати, Т.: Янги аср авлоди, 2008.
5. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизси?. – Т., 1999 йил.